

upotrebe izlaze reči za one koji nestaju ili prestaju da budu od važnosti. Posebno se naglo bogate leksičke sfere koje obuhvataju modernu nauku i tehnologiju (sa novijim rečima kao *radar, televizija, sputnik, laser*), savremeni život (npr. reči kao *soliter, vikend, dragstor*), i društvene odnose (npr. *nesvrstanost, samoupravljanje*). Na drugoj strani, iz šire upotrebe gubi se dosta toga što je još pre generaciju-dve bilo veoma živo (reči kao *doksal, sinija, zarf, ašikovati* i mnoge druge). Mlade gradske generacije danas uglavnom ne znaju tačno šta znače reči kao *jetrva, šogor* ili *pašenog*. Društveni razlog ove pojave je jasan. U jednoj ranijoj, patrijarhalnoj i rodovskoj strukturi društva, i relativno dalje srodstvo imalo je velikog značaja, mnogo više nego u današnjim uslovima. Tako sve osim užeg jezgra našeg razgranatog sistema rodbinskih termina polako pada u zaborav. Pored toga, i reči koje ostaju često menjaju značenje usled društvenih promena. Reč *pero* ranije je označavalo gušćije pero kojim se pisalo, potom metalno perce na držalju, a onda i nalivpero. (Uzgređ rečeno, zanimljivo je da se ta oznaka nije sada prenela na hemijsku olovku, kojoj bi zbog njene raširene upotrebe odgovarao neki kraći i manje deskriptivni naziv). A kada stanovnik grada danas kaže *kola*, on obično ne misli na zaprežno vozilo, još manje na same točkove ili krugove, i tako dalje.

Toliko o rečniku. Sa glasovnom i gramatičkom strukturom, međutim, stvari stoje drukčije. Nasuprot nekim laičkim predstavama, priroda glasova u nekom jeziku ne zavisi od fizičkih, geografskih ili atmosferskih uslova u kojima živi zajednica koja se njime služi, a njegova gramatička struktura ne zavisi od vrste ili stepena njene materijalne ili duhovne kulture. Tako je bar u načelu — iako, kako smo delom već videli, ima određenih izuzetaka. Dok se sadržaji koje jezik izražava, i koji se najviše ogledaju u rečima i njihovim značenjima, normalno menjaju sa promenama u životu zajednice, promene u jezičkoj formi, dakle pre svega u glasovnim i gramatičkim sistemima, mnogo su složenije prirode. Neke od njih mogu se već sada dovesti u vezu sa društvenim okolnostima jedne ili druge vrste. Tako se nove foneme, kao (f) i (dž) u našem jeziku, mogu razviti putem leksičkih pozajmica iz drugih jezika koje sadrže te foneme. Neke opozicije bez kojih se može razgovarati, kao između našeg (č) i (ć), i (dž) i (đ), mogu da produže svoj život zahvaljujući društvenom uticaju normi jezičkog standarda. U građenju reči, dakle u oblasti koja pada na granicu između gramatike i leksike, neki nastavci danas proširuju polje svoje primene. Kako žene osvajaju i zanimanja ranije mahom rezervisana za muškarce, dolazi i do promena u upotrebi odgovarajućih nastavaka. Još sve do II svetskog rata, *doktorica* je uglavnom značilo isto što i *gospoda doktor*, tj. supruga nekog lekara (setimo se, uostalom i Nušićeve »Gospode manistanke«) — dok danas označava ženu koja je sama lekar. Ali ovakve pojave, iako uključuju gramatičke procese, ipak više pripadaju leksici. Slično se može reći i za frazeologiju; pomenimo poprivedljene particepe u izrazima kao *leteći tanjir, plivajuća valuta* — pojavu koja je u našem jeziku doskora bila gramatički nemoguća, a koja polako prodire pod uticajem stranih jezika, iako je još uvek dosta ograničena. U sintaksi se ponekad takođe može ići ka relativno prostim društvenim objašnjenjima zapaženih promena; tako se gubljenje imperfeka može objašnjavati ubrzanim ritmom života. Ali na dubljim planovima gramatičke organizacije, gde se odvijaju procesi koji mahom ostaju izvan našeg zapažanja i racionalne kontrole, ima i veoma dugotrajnih i složenih promena, koje svedoče o stalnom prilagođavanju i novom oblikovanju forme jezika. U velikom broju slučajeva, takve promene je na današnjem stepenu znanja teško dovesti u direktnu vezu sa izmenjenim uslovima društvenog života. Međutim, svi su izgledi da i u domenu jezičkih promena predstoji era intenzivnije saradnje lingvista sa sociolozima, etnolozima, istoričarima društva i drugim stručnjacima. Kako je ranije rečeno, možda će sociolingvistička istraživanja sve dalje pomerati prag društveno objašnjivog u jezičkim promenama.

Da zaključimo. Glavni cilj ovog izlaganja bio je da uvede i bar donekle obrazloži i ilustruje izvesne važne distinkcije bez kojih se ne može valjano razumeti priroda odnosa između jezičkih i društvenih promena. Nije dovoljno reći da se neki jezik promenio pod dejstvom društvenih činilaca; vrlo često treba pitati koji se tip ili stil toga jezika promenio, koji planovi njegove strukture su zahvaćeni promenama i u kojoj meri, koji je domet tih promena s obzirom na fizionimiju i identitet jezika u celini, koji specifični društveni činioci su tu odigrali neku ulogu, da li su promene manje-više spontane ili planske, itd. Inače preti ozbiljna opasnost ostajanja na nivou stereotipnih uopštenja koja vode u trivijalnost. Bez detaljnijeg razmatranja implikacija pomenutih pitanja teško se možemo približiti suštini jedne tako kompleksne pojave kakva je društvena uslovljenost jezičkih promena.

* Neznatno izmenjena verzija predavanja održanog na Kolarčevom narodnom univerzitetu u Beogradu 20. X 1975. kao uvod u II deo ciklusa »Jezik u društvu«.

milica vučković »herakle ubija bika«

dušan jović

IDEOLOGIJA I JEZIK

1

Može se bez ikakve rezerve reći da nema ideologije koja se konstituiše nazimca prirodnih jezika da u jezičkoj sferi, vremenski ograničeno ili trajno, ne ostavlja svoje tragove. Međutim, izučavanje datih pojava na dijahronom planu, i pored nesumnjivih koristi pre svega za razumevanje geneze njihove i odnosa ideologija-jezik, ipak ima samo periferan značaj. Izučavanje datih pitanja u evolutivnoj perspektivi ne bi bilo nikako dovoljno da se objasni unutrašnja suština jezika, dijalektičnost njegovih struktura i sistema. Problem je svakako daleko složeniji nego što se na prvi pogled čini.

Uz sve rečeno, pitanje odnosa ideologije na razvoj jezika nije samo lingvističko pitanje. Tiče se više naučnih oblasti.

2

Daleko je relativniji zahtev izučiti u kojoj meri je jezik oruđe različitih ideologija, različitih filozofskih orijentacija.

Odavno je poznato da se pomoću jezika mogu ostvarivati veoma različiti uticaji. Pri tome valja uzeti u obzir činjenicu da je jezik samo jedan činilac u širokom skupu vanjezičnih faktora kojima se različiti uticaji ostvaruju. Jezik je deo sistema koji deluju na formiranje ideološke svesti ili sprečavanju razvoja njenih. Npr. takve su konstelacije *jezik-sloboda, jezik-ekonomija, jezik-umetnost jezik-ideologija* itd. Bez određenih sadržina vanjezičkih jezik sam po sebi teško bi mogao presudnije uticati na kreiranje svesti i ponašanja. Prema tome, izdvajati ga iz globalne sfere svih drugih bitnih pretpostavki na kojima počiva kretanje u životu i društvu može i lingvistu i filozofu dovesti u opasnost da mu daju više značaja nego što ga stvarno ima.

Poznata je stvar da jezik tek u vezi sa drugim faktorima koji se tiču životne egzistencije čovekove ostvaruje svoju ulogu. Tako je i u odnosu ideologija — jezik. Npr. u društvenim sistemima gde je malo slobode, ima mnogo propagande; malo hleba, mnogo reči, više velikih bučnih manifestacija. Različitim jezičkim realizacijama kompenzira se ono što nedostaje, ono što je čoveku oduzeto. Jezikom se po pravilu maskiraju negativnosti nekoga sistema. I obrnuto: više slobode, hleba, stanova, — manje reči. Dokaza za jedno i drugo ima koliko se želi u čitavoj istoriji ljudskoga društva. U rimsko vreme organizovani su bučni spektakli za mase, a jedan deo društva živeo je ispod svih normi ljudskoga dostojanstva. Hitler je ponudio malo hleba, malo ekonomske stabilizacije uz besomučnu inflaciju reči i totalno isključivanje ljudskoga prava na slobodu. Efekat je u prvoj fazi bio u njegovu korist. Ili uzmimo Španiju. Masa religioznih procesija, dobro isplaniranih priredbi, spomen kosturnica u kojoj su sahranjeni i revolucionari i fašisti izginuli u španskom građanskom ratu, ali sasvim ograničene slobode, i mnogo govora s patosom i retorskom visinom, sve začinjeno nametanjem ideologije katoličanstva koja obećava raj u nekom drugom imaginarnom svetu. Doduše, efekat na mase nije u onoj proporciji kakvu je Hitler ostvario u prvo vreme, ali se fašizam i Franko uz pomoć krvi, nasilja i propagande decenijama održao.

Prema tome, nije nimalo slučajno što svaka ideologija jako vodi računa kako će jezički biti oblikovana jer od toga i njenog prodora do ljudske svesti zavisi i njena egzistencija i njen život. Posmatrano u tom kontekstu postaje razumljivo što Jevanđelje po Jovanu počinje: »U početku bješe riječ, riječ bješe u Boga, i Bog bješe riječ.« Odbacimo dio iskaza: riječ bješe u Boga, i Bog bješe riječ, — ostaje deo po kome je realno pretpostaviti: pisac teksta je bio svestan činjenice da govor ima moćno kreativno dejstvo i mogućnosti. Jezik je povezan sa mišljenjem, ali i jezik kreativno deluje na misao. U stvari, veoma je teško reći gde počinje jedno, a gde završava drugo. Još je teže utvrditi šta kome prethodi i, i da li uopšte prethodi. Jedno je sigurno: misao i jezik čine sistem koji je bitna i neophodna pretpostavka saznanja sveta. Tako se i može objasniti činjenica što je većina filozofa, od Platona, Aristotela, pa onda Lajbnica, Hegela, Huserla, do modernih semiotičara angažovana u objašnjenju fenomena »jezik«. Sa druge strane, indikativno je što gotovo nema lingvističkog pravca ili škole koja se ne oslanja na neki filozofski sistem, na logiku, sociologiju.

Otuda se može razumeti što postoje pokušaji da se neki vid lingvistike ili lingvistika u celosti proglašaju filozofskom. A za poslednjih pedesetak godina bila je diskusija i o tome da li lingvistika može biti marksističkom. N. J. Marr je u svojim delima pokušao eksplicitno nauku o jeziku uključiti u skup nauka koje su dobijale posesivni atribut »marksistički«.

Marova teorija van Sovjetskog Saveza nikada i nije bila prihvaćena. U Sovjetskom Savezu posle nekoliko decenija oficijelne i jedino važeće slomljena je u svim svojim spornim tačkama. Teorijski postulati na kojima je Mark svoju teoriju zasnovao nisu mogli izdržati ni filozofsku ni lingvističku kritiku.

Pitanje se i ne postavlja da li je lingvistika marksistička ili ne. Slično je, uostalom, i sa matematikom, fizikom i nizom drugih nauka. Postavlja se pitanje određenog pogleda na svet. Razvoj marksizma pokazuje da ne samo onda kad je stvoren, već i u celokupnoj daljoj evoluciji društva, civilizacije i iskustva, i on kao pogled na svet ima svoju evoluciju. Prema tome, ako prihvatamo činjenicu da je marksizam univerzalna ideologija pogled na svet u celosti, samo se po sebi razume da može biti i marksističkog pogleda na jezik. Objašnjenje suštine i funkcije jezika nemoguće je bez sveta koji se jezikom označava. Prema tome, Saussurova teza da se jezik mora izučavati za sebe i po sebi ima uzan domet. Ono mora moralo bi biti preinačeno u može. I tada njegov koncept lingvistički ne bi bio sporan. Uostalom, jezik i nije ništa drugo do nekakvo »preslikavanje«, označavanje sveta pojmova materijalnoga i duhovnoga sveta, i njihovih relacija, u svet zvukova i njihovih relacija, ili u grafijske sisteme. Ostavimo za trenutak sporove da li je preslikavanje pojam-znak direktno, ili preko akustičke slike. Ostaje činjenica da je označavanje u krajnjoj liniji uvek u relaciji pojam-znak.

Ispitivanje odnosa ideologija-jezik nužno predpostavlja izdvajanje dve grupe pitanja, odnosno dva pravca istraživanja.

1' Odnos jezik-društvo, što je predmet lingvistike, ali i sociologije, filozofije i još nekih drugih nauka.

2' Dijalektička suština samoga jezika, njegovog sistema, strukture, relacija, što je inače nesporno i u svakom jeziku prisutno. Do ove suštine se na različite načine dolazi. Lingvisti, filozofi pokušavaju jezik sa raznih strana posmatrati, uključujući i njegovu dijalektičnost. U ovome nema mnogo razlike između marksista i nemarksista. Sama struktura jezika nameće date principe izučavanja jezika.

Očigledno je da se u ovome pravcu nije mnogo uspeo. Lingvisti nisu uvek mogli razrešavati data pitanja što nisu dovoljno upućeni u filozofska pitanja, ili su kao F. de Saussure i neki drugi smatrali da jezik treba izučavati kao kategoriju za sebe i u sebi, ne ulazeći u vanlingvističke faktore, bez kojih se dijalektičnost njegove strukture ne može potpunije objasniti. Filozofima koji jezik uzimaju kao objekat izučavanja po pravilu nedostaju šira lingvistička znanja, pa suštinu jezika jednostrano objašnjavaju. (V. o tome, V. N. Vološinov, Marksizam i filozofija jezika. The Hague-Paris, 1972, drugo izdanje, 13—20).

Društvena uslovljenost jezika je univerzalna konstanta koju gotovo da i nije vredno dokazivati, jer je:

1' kako Engels jezik nastao u društvu. Nastao je u procesu rada, kad se i čovek formira, i kad se javlja potreba da se nekakva informacija saopšti sagovorniku ili sagovornicima. Prema tome, jezik nikako nije individualna pojava.

2' karakter jezika, njegov progres ili stagnacija mnogim komponentama vezani su za društvena kretanja, za uspeh ili pad jednoga društva.

Istina, jezičko stanje ne poklapa se uvek i u svemu sa stanjem u društvu. Jezik je istorijska kategorija i takva institucija koja iz objektivnih razloga ne može pratiti svaku i najmanju pro-

menu u društvenim kretanjima. Jezik je norma i model. Prenosi se iz generacije u generaciju i nije ga jednostavno u celosti promeniti. Ni revolucije magistralnoga karaktera ne menjaju jezik odmah. No kad se jednom uspostavi novi društveni sistem, menjaju se institucije društva, ponašanje u različitim oblastima življenja, a to obavezno dobija svoju projekciju i u jeziku, na različitim jezičkim nivoima.

Tokom celokupne ljudske istorije ponavlja se jedno i isto pravilo: ekonomska, ili vojnička, ili politička moć nekoga društva, po pravilu, obezbeđuje i datome jeziku posebno mesto u svetskoj ili regionalnoj jezičkoj konstelaciji. Isto pravilo važi i za ideologiju koja je datim jezikom širena. Moć nekoga društva stvara preduslove da se potpunije ostvare ideološki ciljevi. Istorija vrlo ubedljivo ilustruje spomenuto pravilo. Sanskrit, grčki, latinski, ili u naše vreme ruski, engleski, francuski ostvarivali su ili ostvaruju širok uticaj na širokim prostorima u svetu. Uticaj klasičnih jezika bio je takav da je danas teško proceniti i suštinu njihovu, a pogotovo je neizvodljivo izmeriti njihovu kvantitativnu stranu. Katolička crkva je zahvaljujući, između ostalog, moći latinskoga društva, a posredstvom latinskog jezika mogla doživeti onakvu ekspanziju gotovo u čitavom svetu.

Jezički uticaji mogu, naravno, biti znatno duži nego što traje progres i moć jednoga društva. Latinski jezik je dugo posle pada rimske imperije bio dominantan u velikom broju zemalja, imao je status oficijelnog jezika. U stvari, Katolička crkva je nastavila svoju delatnost sa moćnom materijalnom bazom. Latinski je opet bio i ostao do izvesne mere oruđe širenja katoličke ideologije.

Jezik se utoliko brže bogati ukoliko je razvoj materijalne i duhovne kulture jednoga društva brži. Jezička situacija gotovo nepogrešivo pokazuje stepen razvoja civilizacije u različitim epohama. Npr. Francuzu je veoma teško čitati starofrancuski u našem veku. Italijani bez velike muke čitaju Dantea. Razlozi su jednostavni: nejednak je razvoj francuskoga i italijanskoga društva do XIX stoleća, a prema tome i jezika.

Ukoliko je jezik pismeno fiksiran, lakše je pratiti i njegovu socijalnu uslovljenost. Pisani dokumenti manje ili više pokazuju kakva je socijalna slojevitost date epohe. U Dušanovom Zakoniku ili u Zakonu o rudnicima Despota Stefana Lazarevića, može se videti kakav je jezik viših klasa, a kakav nižih, npr. rudara u Zakonu o rudnicima. Vidi se tačno i kakve je poglede imao gornji sloj društva, a kakav niži slojevi. Navedimo samo jedan primer iz Zakona o rudnicima:

— Латински момъкъ да не стави трупѣ соу за граганиномъ и латининъ да не крчми 55
— Поп латински кои се напе крстивъ христанина да мою се подпоре нос 56¹,

što znači mnogo stvari. Prvo, naporedo sa ekspanzijom radne snage i urbanizacije dolazio je i uticaj crkve, dakle i ideološki uticaj. Uz to, menjaju se i svojinski odnosi, ili postoje pokušaji da se izmene. Zakon pokušava regulisati date odnose. Između ostalog i da zaštiti lokalno stanovništvo. Iz ovoga je dalje sasvim jasan stav iz narodne poezije: »*Latini su stare varalice*«. Nema sumnje više ni na koga se mišljenje odnosi ni zašto je tako. Nije reč, svakako o rudarima, kojih ima i iz Primorja, već o crkvenim krugovima, trgovcima.

U savremenom svetu mogu biti i evidentni su i obrnuti procesi. Brz tehnički napredak i pojedini društveni sistemi uslovljavaju određena pravila ponašanja, što može uticati na objektivno osiromašenje jezika nekih slojeva. Izvesni slojevi američkog društva, npr., imaju relativno organičan pojmovni svet, pa prema tome i siromašan rečnik. Trka sa vremenom, borba da se bude u toku koji diktiraju različiti interesi, ili borba da se preživi, usmeravaju čoveka ili pojedine grupe samo u jednom pravcu, ograničava se prostor delatnosti. Razvijaju se, dakle, samo neki impulsi. Jezik se u takvim slučajevima u masi prilagođava datoj situaciji. Sa druge strane, uzeto u celosti, rečnik engleskog jezika jedan je od najbogatijih u svetu. Stvara se paradoks socijalno uslovljen. Pitanje se postavlja koliko su od takvih procesa imuna i ostala industrijska društva. Ono što N. Chomsky naziva kompetence (jezička kompetencija) u jeziku izvesnih slojeva sužava svoj obim. Pojedinač ograničava i onako relativno malo znanje jezika prema njegovoj ukupnosti koja je istorijski nastala i dalje je stvaraju svi slojevi društva.

Filozofija je odavno uočila da je jezik društveni fenomen. Lingvistika je u XIX stoleću više insistirala na socijalnoj uslovljenosti jezika, a tek F. de Saussure, a posle njega naročito A.

Meillet eksplicitno insistiraju na jeziku kao sistemu znakova koji ima društvenu funkciju. Uz to, ističe se mišljenje da promene u jezičkoj strukturi ne zavise od pojedinaca već samo društvo može bitno uticati na jezik i na konačno uobličavanje jezičkog sistema u jednoj episi. Kasnije se ističe takođe da u zavisnosti od strukture društva nastaju uslovi za jezička raslojavanja, na stvaranje vrlo kompleksne jezičke situacije o okvirima jednoga zajedničkoga idioma.

13

Razvoj jezika pod uticajem društvenih kretanja može biti spontan, a može biti i svesno usmeravan, može se organizovano prići datim procesima. Drugim rečima, neki procesi nastaju prirodnim putem, kao posledica korelacija razvoja društva i jezika. Drugi se mogu kanalisati svesnom intervencijom društva kao celine ili pojedinih grupa njegovih. Možda se to nigde tako ne manifestuje kao pri izboru osnove književnoga jezika. Npr. najviše klase stare Indije uzele su Sanskrit za književni jezik, pažljivo ga negovale. Gramatičar Panini je egzaktno opisao njegove fenomene pre svega zato da bi ga sačuvao od mogućih uticaja nižih kasta. Ili npr. kineski sa silnim dijalekatskim razlikama, u kome je vekovima kao integracioni faktor bilo pismo. S pokušajima reforme pisma nametnula se i neophodnost izbora jednoga zajedničkoga koda za sve Kineze. Izabran je mandarin-ski, iako je u staroj Kini služio višim društvenim klasama. Razlozi su mnogostruki: mandarinski je i naziv za dijalekte severne Kine, relativno je jednostavan, na njemu je jedan deo kineske tradicije zabeležen. Dakle, nacionalni, politički i istorijski momenti odredili su dati izbor.

14

Norveška je poznata i po tome što ima dva književna jezika: riksmal i bokmal. Prvi je nastao ukrštanjem danskoga jezika i govora Osla. Drugi u osnovi ima kombinaciju strukturalnih i drugih elemenata norveških dijalekata. Prvi je odgovarao Danskoj dok je trajala njena dominacija u Norveškoj. Odgovarala je i određenim krugovima u Oslu jer su bili u povlašćenom položaju prema norveškom narodu u celosti. Drugi je nastao kao otpor spomenutoj dominaciji. Riksmal izgleda ipak stiče čvrste pozicije u Norveškoj. Ustaljen je. Daleko se više razlikuje od susjednog švedskog nego bokmal, a Norvežanima izgleda nikako ne odgovara nekakvo nacionalno približavanje Šveđanima. Najzad, prvi jezik više odgovara klasi koja je učestvovala u njegovom stvaranju.

15

Za književni jezik uzima se dijalekat ili dijalekti koji imaju jednu od slijedećih komponenata:

— bira se dijalekat koji je najveći i ima najpovoljniji strati-fikacioni položaj.

— često se uzima dijalekat koji je politički centar u nekom širem području.

— ili se uzima dijalekat koji je ekonomski najjači.

16

Dijalekatske razlike istorijski nastale uklanjaju se brže ako se ispune sledeći uslovi i zavise,

1° Od stepena ekonomske i administrativne integracije.

Francuska je, npr. od Napoleonovih vremena vrlo centralizovana država. Uz to, brz privredni razvoj je uslovio i ekonomsko povezivanje. Jezik je ubrzo gubio regionalna obeležja, dijalekti su se postupno gubili, a književni jezik se nameće kao deo opšte tendencije ka centralizaciji.

Obrnut slučaj je s nemačkim jezikom. Jezik nemački ima krupnih razlika idući od regiona ka regionu, i to je posledica duge razdrobljenosti nemačke teritorije na niz pojedinih država i državica. Književni jezik je prihvaćen od svih, ali i razlike ostaju. U nekim slučajevima se i produbljuju, npr. nemački jezik u Istočnoj Nemačkoj prema ostalim delovima nemačkim, što ima i političku, i ideološku, i sociološku podlogu.

2° Razlike se gube i u zavisnosti od ekspanzije školstva, sredstva javnog informisanja, pa prema tome i književnog jezika. Ovo se naročito odnosi na odnos dijalekat — književni jezik. Međutim, ukoliko je na datom dijalektu bilo pisane reči, tradicija može biti važan činilac da se dijalekatsko duže održi. Ilustrativan primer je i sa čakavskim i kajkavskim dijalektom. Jezički materijal njihov još i danas ima znatnu ulogu u pojedinih književnim delima, što nije slučaj sa dijalektima na kojima nije bilo nikakvih literarnih tvorevina.

17

Jedno područje jezika gde se ukršta istorijsko i ideološko, nacionalno i jezičko, jeste i postojanje varijanata u pojedinim jezicima.

Kao što je poznato nastajanje varijanata je istorijski uslovljeno. Pri razmatranju datih pitanja mora se poći od dva plana:

1° Od književnoga jezika.

2° Od govornoga jezika, koji je uvek »varijantno« rasuđen.

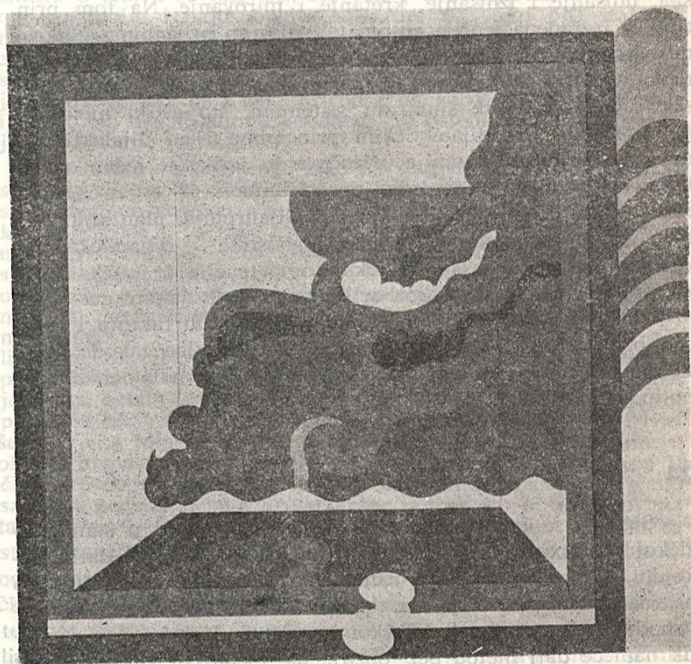
Prvi tip je ređi. Evidentno je postojanje varijanata u engleskom, srpskohrvatskom, španskom, portugalskom, nemačkom, francuskom, nekim afričkim jezicima i dr. Varijante nastaju pod dejstvom različitih faktora na jezik, pre svega istorijskih, ali i političkih i socioloških. Engels je u svoje vreme dao vrlo zanimljivu opasku o varijantama. U pismu Keli Višnjevskoj kaže: »Nikada ranije nije mi toliko padala u oči razlika između britanske i američke varijante engleskog jezika... Kakva sjajna budućnost predstoji jeziku koji se obogaćuje na obe strane okeana i može računati na dalje popunjavanje iz Australije i Indije«. (K. Marks i F. Engels, Sočinenija, tom 36. izd. II, Moskva 1964, 367). Engelsova opaska odnosila se na objektivnu situaciju i na jednu stranu budućnosti jezika koji imaju varijante. On naravno, nije mogao predvideti da postojanje varijanata može biti i predmet različitih manipulacija, političkih i drugih, te da u datom trenutku postanu i ideološki problem, kako je kod nas u neposrednoj prošlosti. Doduše, nastajanje varijanata u našem jeziku i engleskom i istorijski se razlikuje.

18

Odnos društvene zajednice prema varijantama može biti dvojak: strogo zatvaranje u svoje varijantno područje, planirati dalje izgrađivanje posebnoga, insistirati na divergentnim faktorima, nastojati da se onemogući svaki međuticaj. Za ovakav stav su se ponekad izjašnjavali pojedinci, pre svega u praktičnim, akcijama, u našoj praksi. Drugi način je tolerancija. Poštovanje razlika, ali i negovanje zajedničkoga. Upotrebom svih varijanata na svakom području kad je to potrebno, pa tako uklanjanje psihološkog osećanja da je ono drugo tuđe. Pitanje je ideološko, političko. Stavovi zavise od mnogih činilaca, mogućni pravci rešavanja takođe.

19

U ideološku sferu nesumnjivo ulaze i teorijska pitanja u vezi sa odnosom jezika i klasa. Jedan od takvih pokušaja je i učenje N. J. Marra, koji je, između ostalog, tvrdio da je jezik klasnog porekla. Njegova teorija van Sovjetskoga Saveza nikada i nije bila prihvaćena. Pedesetih godina su i u SSSR ovi stavovi odbačeni. Negiranje klasne suštine jezika ne znači sigurno da u jeziku nema klasnih slojeva. U engleskom, francuskom ili ruskom jeziku dorevolucionarne epohe bilo je dosta elemenata klasno određenih. U istoriji našega jezika takođe poznati su slični elementi. Npr. u Zakonu o rudnicima Despota Stefana Lazarevića postoje dva jasno različita dela u jezičkom pogledu: uvod i zaključak koji, je, po svoj prilici, pisao sam Despot Stefan. U njima je jezik arhaičan, rečenica duža, elegantna, pomalo kitnjasta i opterećena većom redundancijom. Tekst Zakona su redigovali rudari. Pisan je narodnim jezikom, i u velikoj meri se razlikuje od jezika aristokratije. Takvih primera je veoma mnogo u svetskim jezicima.

enes mundžić »događaj«

Odavno je poznata neosporna činjenica da se različitim putevima, uključujući i kulturu, mogu prenositi ideološki uticaji. U vezi s tim postavlja se pitanje otvorenosti ili zatvorenosti jedne sredine prema kulturama koja imaju ideološki suprotna obeležja. Uticaj se može izvršiti u svakom slučaju, ali će sigurno biti i brži i efektivniji ako je neko društvo nedovoljno ideološki pripremljeno da pokaže svoje prednosti, ili negativnosti drugih ideologija. I najviše, ukoliko praktična rešenja u datome društvu nisu na nivou istorijskih mogućnosti, ne otvaraju perspektivu. U tom slučaju se svim sredstvima ideološki uticaji ostvaruju.

U našim uslovima otvorenost je, shodno društvenom sistemu, jedina alternativa. Proklamovan je takav princip u unutrašnjem životu, otvorenost je sprovedena i prema spoljnjem svetu. Međutim, upravo ta otvorenost kao i druge vrednosti našega novoga društva nameću određene stavove i izgrađivanje ideologije koja će uvek biti čvrst oslonac upravo ovim tekovinama našega društvenoga sistema.

Iz dosadanjega izlaganja proizilazi da je jezik jedno od moćnih sredstava svake ideologije. Uz to, neposredno je povezan sa svim aspektima objektivne i subjektivne stvarnosti, pa zato izražava i ideološke aspekte nadgradnje i društvenog sistema. Prema tome, i njegov značaj u životu svakoga društva je izuzetne važnosti i mora mu se posvećivati određena pažnja.

Jedno od bitnih svojstava svakog jezika je dijalektičnost njegovoga unutrašnjega ustrojstva, njegove strukture. Dijalektičnost je imanentna svim kategorijama jezičkim i sistemu u celosti.

Objašnjenje datog fenomena je u osnovnim linijama relativno prosto. Svet je organizovan kao sistem u svaki element, naravno, nije direktno povezan sa svakim drugim. Međutim, svaki element je deo jedinstvenog sistema. Prema tome, u krajnjoj liniji sve je na nekakav način međusobno povezano.

I na makro planu i na mikro planu svet funkcioniše po zakonima dijalektike kako je podavno naučno dokazano. Npr. neprekidno je prisutno dejstvo zakona jedinstva suprotnosti, zakona prelaska kvantiteta u kvalitet itd. Pod zakon jedinstva suprotnosti mogu se podvesti mnogi, sasvim konkretni procesi i funkcije: princip polova u bića, centrifugalna i centripetalna sila, udisanje i izdisanje, kretanje i mirovanje. Na tom principu je izgrađena teorija automata, na istim principima funkcioniše ostvarivanje govora, teorija informacije itd. Nije zato nimalo slučajno što izvestan broj lingvista, i to onih najviše svetske reputacije, jezik smatraju sistemom, što svoju metodologiju izgrađuju na dijalektičkim principima i po dijalektičkom modelu. Princip dihotomije u izučavanju jezika je jedan od dokaza za spomenutu tvrdnju, npr. Humboldtov ergon-energija, Saussurove: langue-parole, sinhronija-dijahronija, plan sintagmatike, plan paradigmatike, statička lingvistika — dinamička lingvistika, Noam Chomsky: jezička kompetencija i jezička realizacija. U Martineta dva tipa artikulacije, u R. Jakobsona binarni princip u izučavanju fonoloških distinktivnih faktora i izvesnog broja gramatičkih kategorija. S. K. Saumjan takođe uvodi takav princip pa izdvaja opozicije tipa fonem-fenoemoid-fenotip-genotip itd.

Siguran je fakat da je dijalektičnost prisutna u samoj jezičkoj strukturi, da jezički fenomeni funkcionišu po datim zakonima. Prema tome, jezik sam nameće dijalektički pristup. To ne znači, naravno, da je sve napred nabrojano i dijalektički celishodno rešeno u metodološkom pogledu. Ali očevidno je: jezik nameće dati metod bez obzira na ideološku opredeljenost naučnog radnika. Nedovoljno poznavanje teorijske filozofske mi-

sli u ovom slučaju nije smetnja da se dijalektički prilazi određenoj materiji. Uostalom, tako je i u nizu drugih naučnih oblasti, npr. u Darvinovoj teoriji evolucije, Ajnštajnovoj teoriji relativiteta itd.

Dijalektičnost jezika se najpotpunije može objasniti kad se odredi njegov položaj prema svetu koji obeležava. Naime, konstatovali smo da je dijalektičnost osnova na kojoj svet funkcioniše. Pošto jezik u krajnjoj liniji i nije nešto drugo do obeležavanje elemenata njegovih i relacija među elementima, to i on mora funkcionisati po datim zakonima. Jezikom se, u stvari, zvučno ili grafijski obeležava ono što je iz stvarnosti dostupno saznanjnoj sferi čovekovo. Samo se po sebi razume da jezik nikada ne može posve adekvatno obeležiti nekakvu stvarnost i njene elemente. Međutim, principi funkcionisanja su isti.

Iz svega ovoga sledi pitanje da li je Saussurova teza da je jezički znak = akustička slika + oznaka uopšte tačna. Nije li akustička slika samo neka vrsta transfera, a da se stvarna dihotomija nalazi u opoziciji oznaka + označeno. Odnosno, pojam + oznaka = jezički znak.

Veliki skup očiglednih primera pokazuje da jezička struktura funkcioniše na dijalektičkim principima, npr.

— Dva tipa jedinica kojima se konstituiše informacija: morfema i fonema. Razlike između njih su krupne i suštinske, način na koji prenose informaciju, takođe.

— Dvočlana strukturalna rečenica. Dvočlanost je prisutna i kad je jedan od članova = \emptyset .

— Imenice: opozicija je živo-neživo u globalnoj sferi ove klase reči. Pa onda muški-ženski rod u imenicama koje obeležavaju bića.

— Broj se javlja samo u opoziciji jednina-množina. Dvojnina ili trojnina, tamo gde ih ima, nisu ništa drugo do potklase množine.

— Glagolske realizacije su prošlost — budućnost. Present kao oblik najčešće funkcioniše na obe spomenute relacije, i onaj koja se uslovno naziva sadašnjošću.

— Fonološki distinktivni faktori deluju na principu binarnosti. Binarost se ostvaruje u sistemu gde dva člana objedinjuje skup zajedničkih faktora i jedan ili više koji su im različiti, npr. zvučnost-bezvučnost i dr.

— Antonimija u leksici, npr. *lepo-ružno*, *visokonisko*, *star-mlad* itd.

— Celokupan sistem odnosa pri konstituisanju informacije dijalektički je određen, počev od obaveznog podrazumevanja onoga koji enkodira i onoga koji dekodira, do obaveznog aktualizovanja fenomena koji je u informaciji realizovan prema skupu elemenata nerealizovanih. Ili kad je reč o obaveznom suprotstavljanju realizovanog elementa jezičkog prema nekom drugom ili skupu drugih, npr.

Danas je loše vreme: danas nije lepo vreme.

Danas je loše vreme: danas a ne neko drugo vreme itd.

Dakle, nema nijedne oblasti jezika koja na neki način ne bi ubedljivo pokazivala ono što je u prirodi svih stvari u sistemu — dijalektičnost. Iz toga se bez većeg napora da izvući zaključak da se jedino dijalektičkim principima u metodu može uspešno opisati jezički sistem, i samo tako se može objasniti i njegova unutrašnja suština, kao i odnos jezika prema svetu koji se njime obeležava i pomoću njega osmišljava.

¹ V. Nikola Radojčić, Zakon o rudnicima Despota Stefana Lazarevića, Beograd 1962.